

Marjolein Kinsbergen

*Memory Wars? Nationalisme en de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Duitse, Britse en Franse reisgidsen tijdens het interbellum*¹

“Nous acquitter d’une dette nationale que de consacrer à la Belgique un guide spécial indépendamment de la Hollande, et que ce n’était pas trop d’un volume entier pour ce pays, si petit sur la carte, mais si grand par la place séculaire qu’il tient... par la place toute récente qu’il a conquis dans l’histoire et dans l’attention du monde.”²

De Eerste Wereldoorlog zette België niet enkel op de politieke kaart maar tevens op de toeristische. Zeker de Belgische Westhoek ging een unieke rol spelen in het toeristisch gebeuren. De Westhoek was een snijpunt van veel verschillende factoren. Op het Belgisch grondgebied werd er door Britten en Belgen een oorlog uitgevochten tegen Duitsland in de hoop de Duitse soldaten ervan te weerhouden Frankrijk binnen te vallen. De Duitse opmars werd in de Westhoek tot stilstand gebracht en er volgde een vier jaar durende stellingenoorlog, waarin maar liefst bijna een miljoen soldaten vermist, verwond of gedood werden. Hierdoor heeft het gebied een symbolische bijklank gekregen en tijdens de heropbouw werd er grote aandacht besteed aan gedenktekens, begraafplaatsen en oorlogsmonumenten in de hoop dat een dergelijke horror nooit meer zou plaatsvinden.³

Ook vandaag is deze boodschap van hoop en herstel binnen het toerisme naar de Westhoek nog zeer duidelijk zichtbaar. In de aan-

- 1 Het artikel is gebaseerd op M. KINSBERGEN, ‘Dark Tourism’ in de Belgische Westhoek: van de ‘First World War naar Memory Wars - Nationaal erfgoedtoerisme tijdens het interbellum’, masterproef geschiedenis, UA Antwerpen, 2011-2012, 23 blz. (promotor: prof. dr. Gerrit Verhoeven).
- 2 ANTWERPEN, *Universiteit Antwerpen (UA)*, Stadscampus - Humane en Sociale Wetenschappen (SC-HSW): M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, préface.
- 3 J. MARTIN, *Den Grooten Oorlog in de Westhoek*, Brugge, 2009, p. 3-19.

loop naar 2014 is een impulsfonds '100 jaar Grote Oorlog' opgericht, waarbij vooral de promotie van het vernieuwde *In Flanders Fields* museum grote aandacht krijgt. De Vlaamse minister Geert Bourgeois benadrukte reeds uitgebreid in de nationale pers dat dit museum 'het lijden' opnieuw centraal wil stellen en de bevolking oproept tot 'nooit meer oorlog'.

Toch is het merkwaardig dat bij de promotie van een museum rond een dergelijke pijnlijke geschiedenis woorden in de mond worden genomen als 'topattractie' en 'heugelijk moment'. Het doet vragen oprijzen bij de motivatie achter dit *Dark Tourism*: gaat het in de eerste plaats om de vredesboodschap of draait het eerder om het lokken van meer internationale toeristen, met een focus op Engeland?⁴ Het is alleszins duidelijk dat slagvelden en oorlogsmusea een natuurlijk onderdeel geworden zijn van de *must-see* plaatsen bij toeristische reizen.

Dark Tourism of oorlogs- en slagveldtoerisme ontstond op het eind van de 19de-begin 20ste eeuw. Volgens Lennon en Foley houdt de opkomst verband met massacommunicatie en met het opzetten van een meer georganiseerde en gecommercialiseerde omkadering van de *fields of fatality*.⁵ Het zou volgens deze auteurs niets te maken hebben met een plots groter geworden fascinatie voor het macabere. Lloyd beweert net het tegengestelde: er zou zich een verandering hebben voorgedaan in de houding van mensen ten opzichte van de doden. Deze houding zou gekenmerkt zijn door een grotere gevoeligheid en het zich verplicht voelen om de doden te herdenken.⁶

Het *Battlefield*-toerisme begon een uitgesproken plaats in te nemen binnen het herdenken en de collectieve herinnering. Dorsman, Jonker en Ribbens menen: "Zowel op het nationale

4 <http://www.geertbourgeois.be/nieuws/persberichten/minister-bourgeois-promoot-flanders-fields-museum-ieper>, geconsulteerd op 16 september 2013; <http://kw.knack.be/west-vlaanderen/nieuws/algemeen/15-miljoen-euro-voor-infrastructuurprojecten-100-jaar-groote-oorlog/article-1194719969308.htm>, geconsulteerd op 16 september 2013.

5 J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism: the Attraction of Death and Disaster*, Londen, 2000, p. 1-12.

6 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939*, Oxford, 1998, p. 21.

vlak als in kleinere groepsverbanden blijkt *Memory* behalve een gezelschapsspel ook een machtsspel te zijn.”⁷

Historische herinnering en historisch besef zijn geen neutrale begrippen. Zo wordt vaak beweerd dat geschiedenis misbruikt wordt voor eigenbelang: gebeurtenissen worden verbloemd of weggelaten; andere dan weer in de verf gezet. Dit alles om te komen tot een officieel goedgekeurde historische herinnering die een welbepaalde groep bij elkaar zou moeten houden. Wanneer er wordt gesproken over ‘het verleden’ moet hier geen objectief beeld van het verleden en de werkelijkheid onder verstaan worden, maar wel het beeld dat men ervan tracht te geven. Dit laatste uit zich het meest prominent doorheen cultureel erfgoed of *heritage*, waarin dan ook enorm wordt geïnvesteerd; het betreft meer bepaald musea, archieven, historische verenigingen enz. die dit collectief verleden moeten omsluiten.

Een belangrijke afnemer van dit erfgoed is de toeristische sector.⁸ Het hele proces van erfgoedtoerisme is doorspekt met ideologie, interpretatie en nationale identiteit, en wanneer dit wordt toegepast op *Dark Tourism* krijgt dit nog een extra dimensie.

Een Duitse reisgids over België uit 1928 beweert: “Griebens Reiseführer sind unparteiisch”.⁹ Maar is dat wel zo? Een belangrijk gegeven binnen erfgoed, en dus ook binnen het toerisme, is de interpretatie van het verleden. Interpretatie heeft betrekking op een reeks bewuste keuzes, die bepalen welke artefacten en sites als toeristisch interessant voorgesteld worden en welke niet.¹⁰ Reisgidsen hebben de invloed om voor hun publiek uit te kiezen

- 7 L. DORSMAN, E. JONKER en K. RIBBENS, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*, Amsterdam, 2000; Zie ook: A. ASSMANN, ‘Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past’, in: *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World since 1500*, Bern, 2004, p. 28-30.
- 8 R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*, Bristol, 2009, p. 10.
- 9 LEUVEN, *Katholieke Universiteit Leuven (KUL): S.N., Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, preface.
- 10 G.J. ASHWORTH, ‘From History to Heritage - From Heritage to Identity. In search of concepts and models’, in: *Building a New Heritage, Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, Londen, 1994, p. 17-22.

waar ze het beste heen kunnen gaan en naar waar beter niet. Een reisgids geeft niet weer “what you can see”, maar wel “what ought to be seen” stelt Koshar. Vanuit zijn bronnenkeuze – de reisgidsen – opent hij een volledig nieuwe invalshoek bij het onderzoek rond het toerisme en ook het *Dark Tourism*. Hoewel vernieuwend in zijn bronnenkeuze beperkt hij zich geografisch tot Duitsland en geeft zelf aan dat een comparatief onderzoek een completer beeld zou geven op de toeristische cultuur.¹¹ Vanuit die focus op Duitsland neemt de Tweede Wereldoorlog dikwijls een prominente plaats in binnen zijn onderzoek.¹²

De meeste werken rond *Dark Tourism* zijn eerder beschrijvend en hebben aandacht voor de omgang met het macabere en het beheer ter plaatse.¹³ Er wordt weinig gezocht naar de wortels ervan, waardoor gemakkelijk verkeerde conclusies kunnen worden getrokken.

Door middel van deze studie over het toerisme tijdens het interbellum in de Belgische Westhoek aan de hand van de toenmalige Britse, Duitse en Franse reisgidsen zullen we trachten de vraag te beantwoorden hoe groot de rol was van nationale identiteit binnen het ontstaan van *Dark Tourism* en of dit toerisme wel zo *dark* was als de benaming doet uitschijnen. Daarbij wordt getracht nog navolgende deelaspecten op te lossen. De Eerste Wereldoorlog werd ervaren als een schok en sloeg diepe wonden. Is dit lijden terug te vinden in de reisgidsen? Hoe belangrijk was de Eerste Wereldoorlog voor het toerisme en op welke manier uit dit zich in het bronnenmateriaal? Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd toerisme in al zijn facetten massaal ingezet als propagandamiddel door nazi-Duitsland. Hoewel dit een uitzonderlijke context was,

11 R. KOSHAR, “‘What ought to be seen’: Tourists Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe”, in: *Journal of Contemporary History*, 33 (1998), p. 339.

12 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, Oxford, 2000; R. KOSHAR, *Germany’s transient Pasts: Preservation and National Memory in the Twentieth Century*, Londen, 1998.

13 Toonaangevende werken omtrent *Dark Tourism*: G. ASHWORTH en R. HARTMANN, *Horror and Human Tragedy revisited: the Management of Sites of Atrocities for Tourism*, New York, 2005; J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism*; R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel*.

kan men zich afvragen of dit soort subjectiviteit reeds voorkwam in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Koshar bestudeerde enkel Duitsland: waren de Duitsers dan mogelijk de uitzondering op de regel en is bij de geallieerden een grotere objectiviteit terug te vinden?

Er is geopteerd om de reisgidsen als bron te gebruiken omdat ze een vernieuwend inzicht kunnen bieden bij het historisch onderzoek. Daarbij is de Belgische Westhoek de streek bij uitstek om deze vernieuwende bronnen op toe te passen. Vooreerst is de Westhoek een vrij uitgestrekte regio die refereert naar een jarenlang durend conflict.¹⁴ Dit gaf de uitgeverijen en de auteurs van de reisgidsen een zeer ruime vrijheid in het selecteren van wat bezocht zou moeten worden. Bovendien waren er verschillende landen met elkaar in conflict, wat de mogelijkheid biedt tot comparatief onderzoek: Duitse, Engelse en Franse reisgidsen kunnen met elkaar worden vergeleken en er kan worden nagegaan hoe de verschillende betrokken landen met hun oorlogsverleden omgingen.

De groep van overwinnaars zal daarbij vergeleken worden met deze van de verliezers. Burke beweert dat de geschiedenis wordt vergeten door de overwinnaars terwijl de verliezers deze telkens opnieuw herbeleven.¹⁵ Assmann meent dat het voor een natie veel gemakkelijker is om hun overwinning in herinnering te brengen dan hun verlies en dat dan ook aan een overwinning meer aandacht zal besteed worden. Hij beweert verder dat traumatische gebeurtenissen pas na verloop van vijftien jaar herdacht kunnen worden in monumenten, musea, films, enz.¹⁶ Volgens Lloyd zijn al tijdens de oorlog mensen zich ervan bewust dat de slagvelden na het gebeuren spoedig een brandpunt zullen worden van toerisme.¹⁷

De methodologie van Koshar, die zeer precies de reisgidsen ge-

14 J. LENNON en M. FOLEY, *Dark Tourism*, p. 122-127.

15 P. BURKE, 'History as Social Memory', in: *Memory: History, Culture and the Mind*, Oxford, 1989, p. 106.

16 A. ASSMANN, 'Four Formats of Memory', p. 24-26.

17 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 23-24.

bruikt bij zijn onderzoek, wordt hier gevolgd.¹⁸ De methode splitst zich op in twee delen: inhoud en vorm. Beide zullen op een kwantitatieve en kwalitatieve manier worden benaderd.

(DARK) TRAVELGUIDES

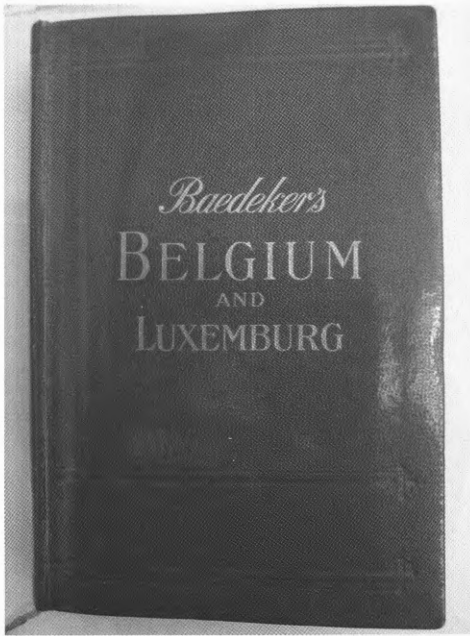
Ondanks de Europese economische crisis bloeide het toerisme op. Om de werklieden tevreden te houden in crisistijd kwam er een expansie van de betaalde vakanties, zodat ook de minder rijken in de samenleving op reis zouden kunnen gaan. Maar het meer aan vrije tijd besteedden de werklieden liever aan herstellingswerken in en rondom hun huizen. Er waren grote campagnes nodig om vakantie te promoten: reclameborden verschenen in het straatbeeld en voordelige reispakketten werden aangeboden. Ook de reisgidsen speelden hierop in: op de eerste pagina's zijn dikwijls uitgestippelde reisroutes opgenomen; volledige hoofdstukken handelen over hoe geld uit te geven ter plaatse, en goedkope hotels en restaurants te vinden. Dit alles droeg bij tot een stijging van het aantal vakantiegangers en van de economische ontwikkeling in het algemeen. Naast een beperkte investering van de overheid waren het vooral de katholieke en socialistische zuilen die met het toerisme een consumptiecultuur stimuleerden om de economie terug aan te zwengelen en tegelijkertijd de sociale harmonie weer te herstellen.¹⁹

Reisgidsen werden veel gelezen boekjes en dit, afhankelijk van de uitgeverij, door de verschillende lagen van de bevolking. Koshar schreef "The writer of [this] Handbook has endeavoured to confine himself to matter-of-fact descriptions of what ought to be seen ... without bewildering his readers with an account of all that may be seen."²⁰ De reisgids leidde de reiziger rond in ongekennde oorden en toonde de mooiste en interessantste plekjes, monumenten en musea. Reizen werd volgens Allen daarenboven

18 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 332.

19 M. BERKOWITZ, 'A 'New Deal' for Leisure: Making Mass Tourism during the Great Depression', in: *Being Elsewhere: Tourism, Consumer Culture and Identity in Modern Europe and North America*, Ann Arbor, 2001, p. 214-215.

20 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 325.

Band van de reisgids Karl BAEDEKER, 'Belgium and Luxemburg', Leipzig, 1931 (ANTWERPEN, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

ervaren als angstaanjagend. Reizigers waren bang om verloren te lopen in het onbekende. Het ontbreken van de vertrouwde sociale omgeving sloeg hen uit hun lood. Hierdoor kregen de uitgeverijen van de reisgidsen een zeer grote invloed op de reiziger.

Rond 1830 was er met John Murray's *Handbook for Travellers* een nieuwe compactere soort reisgids ontstaan, die zich onthield van onnodige details en zich beperkte tot de toeristische hoogtepunten.²¹ Hoewel vooral gericht op de hogere Engelse middenklasse, was de gids gemakkelijk verstaanbaar en bezorgde hij een uitgelijnde reisplanning.²² Veel van de reisgidsen die volgden, zouden deze aanpak gewoon overnemen.

Het handige reisformaat en de kenmerkende rode cover van

21 E. ALLEN, 'Money and little red books: Romanticism, Tourism and the Rise of the Guidebook', in *Literature Interpretation Theory*, 7 (1996), p. 214-215.

22 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 323-328.

de *Handbook for Travellers* inspireerde ook Karl Baedeker, die met zijn *Baedeker* ook de hogere middenklasse aansprak en tegen 1870 de leidende uitgever van toeristische gidsen in Europa werd.²³ Voor Thomas Cook en Grieben was het interbellum een gouden tijd: hun goedkopere gidsen mikten op de lagere inkomstenklassen die nu ook verschenen op de toeristische markt. Cook beschouwde als touroperator de reisgids als een gemakkelijk aanvullend middel om geld bij te verdienen en terzelfder tijd reclame te maken voor zichzelf en de adverteerders. Ook de kwaliteit ging erop vooruit en tegen 1930 was zijn uitgave zeer vergelijkbaar met deze van Murray.²⁴

Omdat reisgidsen ontwikkeld werden om te gebruiken tijdens de reizen zelf, waren ze compact en gericht op efficiëntie en objectiviteit.²⁵ Murray zag zichzelf als een wetenschappelijke observator en daarom werd – ongeacht de werkelijke auteur – de reisgids steeds uitgegeven onder de naam van Murray zelf. Anonimiteit zou de aanspraak op quasi-wetenschappelijkheid vergroten. Karl Baedeker deed iets gelijkaardigs: hij gaf de reisgidsen steeds uit onder de naam van de uitgeverij zodat het volledige bedrijf garant stond voor de inhoud. Deze laatste aanpak had nog meer impact.²⁶

De nieuwe reisgidsen presenteerden zich als meer informatieve en praktische, historisch accurate en vooral objectieve werken. Het gebruik van de eerste persoon enkelvoud werd uit de teksten geweerd. “In speaking of a place, one speaks of oneself” wilden de uitgeverijen vermijden.²⁷ Dat Murray aangaf zich te willen focussen op de zaken die de reiziger zou moeten zien in plaats van op alle zaken die hij zou kunnen zien, houdt echter al een begin in van een zekere subjectieve ondertoon. Wat Murray namelijk het zien waard vond, kon voor elke reiziger en gidsgebruiker heel anders

23 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 219.

24 J.M. MACKENZIE, ‘Empires of Travel: British Guide Books and Cultural Imperialism in the 19th and 20th Centuries’, in J.K. WALTON (red.), *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*, Clevedon, 2005, p. 26.

25 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 330.

26 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 215-219

27 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 216-221, 224; R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 15; R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 326.

zijn. De nieuwe gidsen wilden daarenboven meer aandacht besteden aan historische achtergrond: de eerste pagina's in de reisgidsen van Murray en Baedeker werden genummerd met Romeinse cijfers en bevatten een schat aan geschiedkundige gegevens. Deze toevoeging hield echter meteen ook weer veel ruimte in voor interpretatie.²⁸

Murray gebruikte graag citaten van bekende Engelse schrijvers om zijn reisgids mee aan te vullen, wat verband houdt met een zekere vaderlandse trots. Ook bij de *Baedeker* is dit terug te vinden: hij promoveerde *a sense of Germanness*.²⁹ Tijdens het interbellum kreeg de *Baedeker* het internationaal echter moeilijk: er was na de Eerste Wereldoorlog een algemene daling van het aantal uitgegeven reisgidsen vanwege een gebrek aan goed drukmateriaal en bovendien waren de Duitsers niet langer graag geziene gasten en investeerders in het buitenland. Duitse toeristen werden geconfronteerd met zeer strenge paspoort- en visumcontroles; ook hun wankelmunt hield hen weg van buitenlandse reizen. Tijdens de depressie werd het zelfs bijna een patriottische plicht om niet langer vanuit Duitsland naar het buitenland te reizen en zich te concentreren op het binnenlands toerisme. De goedkopere gidsen, zoals deze van Grieben, konden hiervan profiteren. Tijdens de *war books boom* (1927-1932)³⁰ werden er opnieuw meer op het buitenland gerichte reisgidsen uitgegeven in Duitsland, onder meer door Baedeker in 1930 en door Grieben in 1928 en 1930.³¹ De inhoud van de *Baedeker* werd wel aangepast aan de omstandigheden: de sociaaleconomische geschiedenis werd beperkt tot een minimum en vervangen door een meer uitvoerige uitleg over kunst en architectuur. Koshar heeft vanaf 1918 meer chauvinistische uitspraken vastgesteld en vanaf 1933 kwamen ze nog meer voor, toen het naziregime het

28 J.M. MACKENZIE, 'Empires of Travel', p. 23.

29 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 331.

30 M. CONSTANDT, *100 jaar Toerisme. Een eeuw vakantie in West-Vlaanderen*, Tielt, 1986, p. 23; R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 334; W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 109, 131.

31 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928.

nationale potentieel van toerisme begon te zien.³² Helaas kan er geen onderzoek gedaan worden naar Duitse reisgidsen na 1930, omdat er gewoon geen zijn voor de Belgische regio.

Koshar vond alvast dat “The Baedeker was the true product of the German mind. Reading the Baedeker, regardless of the language in which it was printed, was like reading a part of Germany.”³³ De *Baedeker* had zijn internationale koppositie te danken aan een goede marketingstrategie: er werden met regelmaat versies uitgegeven in verschillende talen, met name in het Engels en het Frans. Bij het vertalen werden de teksten aangepast volgens de interesses van de reizigers uit de verschillende landen.³⁴ Opvallend is dat de Franstalige editie twee jaar eerder dan de Duitstalige werd uitgegeven. Dit kan wijzen op de eerder vermelde Duitse terughoudendheid voor buitenlandse reizen, maar ook op het feit dat de gids oorspronkelijk specifiek bedoeld was voor Franse reizigers. De *Baedeker* had overigens een Franse tegenhanger: *Les Guides Bleus* van Hachette. De eerste *Guide Bleu* werd geschreven door James en Findlay Muirhead, vertalers van de *Baedeker* en *Murray*-gidsen.

Er was één koploper in het uitgeven van toeristische gidsen naar de slagvelden: de *Michelin Banden Company*.³⁵ De meeste van deze thema-specifieke gidsen hadden betrekking op Franse slagvelden. Lloyd deed uitvoerig onderzoek naar de slagvelden en betrok er Britse en Franse reisgidsen bij. Hij gebruikte vooral thema-specifieke gidsen en niet direct de meer algemene gidsen, die een ruimer publiek bereikten; ook Duitsland werd niet in zijn onderzoek betrokken. Maar net als Koshar slaagde hij er in de verbinding te leggen tussen de reisgids en *Dark Tourism*. Volgens Lloyd werd er al zeer snel getwijfeld of een toeristisch uitstapje naar de slagvelden eigenlijk wel gepast was. Een aantal reisgidsen zouden hier zelf al vraagtekens bij geplaatst hebben.³⁶ De algemene reis-

32 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 333-334.

33 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 26.

34 E. ALLEN, ‘Money and little red books’, p. 222.

35 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 30.

36 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 20, 106.

gidsen en de oorlogsreisgidsen deden dit zeker niet: “La Belgique sort d’une période qui fut la plus mouvementée et la plus tragique de son histoire; à chaque pas, sur son sol, le voyageur en trouvera les traces lamentables ou glorieuses.”³⁷

Al in hun inleiding benadrukten vele gidsen dat de Eerste Wereldoorlog een belangrijk aspect was geworden van het toerisme naar België. De Eerste Wereldoorlog zorgde er bij Hachette en Baedeker voor dat België na de oorlog niet langer in de gidsen samen met Nederland werd opgenomen.³⁸ Een gids van Thomas Cook voor België uit 1929 meldt dat “Battlefields and war cemeteries have entered definitely into the landscape of Belgium”.³⁹

De Belgische Westhoek kreeg een duidelijk prominentere plaats dan voorheen. In een *Hachette* van 1873 zijn slechts zes regels opgenomen over Veurne, terwijl dit in 1935 is uitgebreid tot twee en een halve pagina.⁴⁰ Plaatsen zoals Kimmel, Passendale en Zonnebeke verschenen na de oorlog voor het eerst in de gidsen. Ook voor Ieper, dat altijd al populair was bij het toeristisch publiek, nam de interesse na 1914-1918 nog toe: in de *Hachette* van 1873 was een halve pagina opgenomen; in 1920 was dit verhoogd tot vier en een halve pagina. Ook in de *Grieben* ging het aantal pagina’s omhoog met twee en een halve pagina.⁴¹

Van Assmanns veronderstelling dat traumatische gebeurtenissen pas na verloop van vijftien jaar herdacht worden, is in de bestudeerde

37 ANTWERPEN, *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (EHC)*: S.N., *Belgique, Luxembourg*, Parijs, Mellotée, 1923, préface.

38 ANTWERPEN, *EHC*: A.J. DU PAYS, *Belgique et Hollande*, Parijs, Hachette, 1875 en K. BAEDEKER, *Belgien und Holland nebst dem Grossherzogtum Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1904; ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920 en K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930.

39 ANTWERPEN, *EHC*: R. ELSTON, *The Traveller’s handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, préface.

40 ANTWERPEN, *EHC*: A.J. DU PAYS, *Belgique et Hollande*, Parijs, Hachette, 1875, p. 151 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 196-198.

41 ANTWERPEN, *EHC*: O. FIEDLER, *Belgien: Praktisches Reisehandbuch*, Berlijn, Goldschmidt, 1908, p. 127-128; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxembourg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 206-208.

reisgidsen niets te merken. In 1919 en 1920 gaf Michelin reeds gidsen uit volledig gewijd aan de oorlogssites van de Belgische Westhoek⁴² en ook Hachette had in 1920 al een gids die veel aandacht schonk aan de Westhoek en de oorlog.⁴³ Ook de inhuldigingsdata van verschillende oorlogsmonumenten ontcrachten Assmanns stelling: in 1920 werd door de *Canadian Battlefield Monument Commission* besloten tot oprichting van het monument *The Brooding Soldier*; in 1923 werd het herdenkingsteken onthuld ter ere van de deelname van de Canadese 1ste Divisie aan de Tweede Slag om Ieper⁴⁴; in 1921 werd het ontwerp gemaakt voor de Menenpoort en in 1927 volgde de inhuldiging.⁴⁵ Er blijkt dus geen *fiifteen year gap* voor te komen, maar eerder een van vijf tot tien jaar.

In latere jaren wijzigden de teksten van de gidsen in verband met het oorlogsgebeuren grondig. In 1920 beschreef de *Hachette* de geschiedenis van de oorlog nog tot in het kleinste detail; in 1935 was van deze zeven pagina's lange tekst geen volledige pagina meer over.⁴⁶ Waar in de inleiding een kort maar krachtig stukje stond over de Belgische positie tijdens de oorlog, was er in 1935 een deel algemene informatie voor in de plaats gekomen en ook de geschiedenis rond Ieper tijdens de oorlog werd verkort met twee pagina's.⁴⁷

Dit zou kunnen duiden op een desinteresse voor de oorlog die met de jaren toenam. Dit is echter een verkeerde conclusie: in de gids van 1935 ging de aandacht veel meer uit naar wat al heropgebouwd was en naar de herdenkingsmonumenten die tijdens de voorbije vijftien jaar alom opgetrokken waren.

42 ANTWERPEN, EHC: S.N., *Ypres et les batailles d'Ypres*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1919 en S.N., *L'Yser et la côte Belge*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1920.

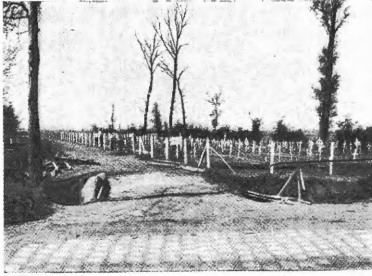
43 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920.

44 <http://www.thecanadianencyclopedia.com/articles/monuments-of-the-first-and-second-world-wars>, geraadpleegd op 14 augustus 2012.

45 <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/1422>, geraadpleegd op 14 augustus 2012; D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 108.

46 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, p. XXIV-XXXI en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. XXVIII-XXIX.

47 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, préface, p. 23-26 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, préface, p. 118-120.

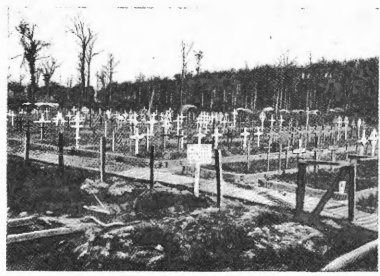
Cimetière britannique à l'entrée de Ploegsteert.

À l'entrée de Ploegsteert, on voit le cimetière britannique n° 53 (photo ci-dessus). Traverser rectiligne, dans le village très abîmé. À la sortie à droite, on croise le cimetière n° 54, puis, après avoir dépassé un

LA ROUTE DE KESSEBEN.

Photo prise à l'approche du château de la Herte. Au fond, la crête de Mesines.

Cimetière britannique.
Roule de Ploegsteert à Mesines.

abri détonné de grandes dimensions, le cimetière n° 55 ; enfin, à gauche, après le passage à niveau, le cimetière n° 56.

On traverse le bois de Ploegsteert en laissant à gauche le chemin qui mène à la ferme du Petit-Pont. La route monte ; à gauche, on aperçoit les ruines du château de la Herte, bâti sur le versant de la côte 63. Sur la crête, en face, apparaissent les ruines de Mesines (photo ci-contre).

En juin 1919, on ne pouvait aller directement à ce dernier village, la route étant coupée à la pelle Douze.

LE CARAFOTE DE NOTRE-DAME-DE-GRACE.

La route de Mesines, bordée d'arbres défoliés, dans l'embrasure (juin 1919), prise à gauche le versant de Notre-Dame. (Voir l'illustration p. 47.)

De blz. 56 en 57 uit de toeristische reisgids *Ypres et les batailles d'Ypres*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1919. De reisgids is afkomstig uit de bibliotheek van Stijn Streuvels (BRUGGE, Provinciale Bibliotheek Tolhuis, Westflandrica 9257).

Bij Cook is er een soortgelijk proces te bespeuren: in zijn gids van 1924 was een vier pagina lange oorlogsgeschiedenis opgenomen, die in 1929 weer volledig verdwenen was en geïntegreerd in tien pagina's over de algemene Belgische geschiedenis. Wel werd er in de introductie gewezen op het ontstaan van een vierde regio naast de kust, het platteland en de Ardennen, namelijk de slagvelden.⁴⁸ In tegenstelling tot *Le Guide Bleu* uit 1935 focuste *The Traveller's handbook* zich niet meer op al wat heropgebouwd was, maar wel op de "Glistening white cemeteries, built on a general design of

48 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. XXIV-XXXIV en LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 22-26.

great simplicity and dignity.”⁴⁹ Die laatste vergelijking wijst op essentiële verschillen tussen de Britse en Franse gidsen in verband met de gekozen invalshoeken en de keuze van de weerhouden te bezoeken plaatsen en gebouwen.

LIEUX DE MÉMOIRE

“Baedeker in 1844 first used asterisks to mark those extraordinary sites that hurried travelers were to see, and later he added a second asterisk to ‘especially stellar attractions’”.⁵⁰ *Lieux de mémoire* betekent letterlijk ‘plaatsen van herinnering’. Nora bedacht deze term op zoek naar een oplossing voor het probleem van de eigentijdse Franse geschiedenis. Frankrijk was veranderd en volgens hem moest zijn geschiedenis mee evolueren. Geschiedenis kon niet langer een chronologisch geordend verhaal zijn van belangrijke gebeurtenissen, maar wel een geschiedenis van de herinnering aan deze gebeurtenissen die ondertussen al lang voorbij waren. Deze geschiedenis moest zich concentreren op de plaatsen waaraan deze herinneringen zich hadden gehecht: *les lieux de mémoire*.⁵¹

Voor het benaderen van toerisme, en in het bijzonder van *Dark Tourism*, is dit een zeer interessant uitgangspunt. Het geheugen hecht zich aan bepaalde plaatsen vast. Op deze herinneringsplaatsen staan de bezoekers in verbinding met het verleden. Het kan een persoonlijk verleden zijn, maar ook een collectief verleden dat in gemeenschap herdacht moet worden.

Door de jaren heen zou volgens Dorsman, Jonker en Ribbens het historisch besef een evolutie doorgemaakt hebben. Centraal binnen dit historisch besef staat onenigheid over wat moet bewaard worden, maar ook over wat moet herinnerd worden. Nationalisme komt hierbij in beeld. Het herdenken van het collectief verleden

49 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. XII.

50 R. KOSHAR, “What ought to be seen”, p. 331.

51 P. NORA, *Les Lieux de mémoire*, Parijs, 1997; J. TOLLEBEEK, ‘Vaut le voyage. De Belgische plaatsen van herinnering’, in: J. TOLLEBEEK (red.), *België, een parcours van herinnering*, 1, Amsterdam, 2008, p. 13-14.

Foto van het Duitse oorlogskerkhof met gedenkhal in Leffinge (Middelkerke), omstreeks 1930. De gedenkhal werd in 1915 gebouwd naar een ontwerp van *Feldweibel Löwenstein*. Tijdens de oorlogsjaren zijn er ongeveer 1.698 met naam bekende Duitse soldaten op het erbij aansluitende kerkhof begraven. In uitvoering van een overeenkomst uit 1954 werden alle lichamen overgebracht naar het *Soldatenfriedhof* van Vladslo en het plaatselijke gemeentebestuur kreeg de toelating op de vrijgekomen ruimte een burgerlijke begraafplaats in te richten. Deze laatste werd in 1957 opengesteld. Het Duitse opschrift 'Niemand hat grössere Liebe denn die, dass er sein Leben lässt für seine Brüder' rond het Christushoofd op de gedenkhal werd verwijderd. Het gebouw zelf is bij Ministerieel Besluit van 10 juni 2002 beschermd als monument (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 64623).

door middel van optochten en ceremonies zou niet meer 'in' geweest zijn. De meer plechtige herdenkingswijzen leken vervangen door toeristische uitstapjes en excursies, het bezoeken van slagvelden, musea en oorlogsmonumenten.⁵² De verklarende tekstbordjes bij tentoongestelde stukken en locaties, de zorgvul-

52 L. DORSMAN, E. JONKER en K. RIBBENS, *Het zoet en het zuur*, p. 10-15.

dig geselecteerde foto's en de berekend gemonteerde documentaire filmpjes creëerden een beeld over dat verleden. Zelfs kon een zorgvuldige selectie in wat als cultureel patrimonium beschouwd en gepromoot werd bijdragen tot de vorming van een nationale identiteit. Bepaalde vormen van toerisme werden gesteund, juist ter bevestiging van de eigen culturele en politieke identiteit. Deze manier van herinneren en herdenken kan men plaatsen onder het *Dark Tourism*: de exploitatie van *dark sites* met als doel "being able to create or enhance group or national identity, to align with a particular victim group, to reinterpret past events, to meet contemporary political agendas, to erase or deny a particular past and to celebrate victory."⁵³ Dit proces werd ondersteund en mogelijk zelfs gevoed door reisgidsen, die met een uitgekiend sterrenstelsel aangeven wat de moeite waard is om te bezoeken en waar iedereen zeker moet geweest zijn.

Na de Eerste Wereldoorlog is er veel veranderd in het toeristisch landschap. Er ontstond een kloof tussen Duitsland en de geallieerde landen, herdenkingsmonumenten verschenen her en der in het landschap, en steden en dorpen waarvan tot hiertoe niemand gehoord had, werden plots veel bezochte toeristische sites. Vooral het aantal monumenten nam sterk toe, in het ene land weliswaar meer dan in het andere. Nora verwees naar Duitsland als *memory-nation*: er zou een Duitse nostalgie bestaan, anders dan bijvoorbeeld in de Engelse of Franse manier van herdenken. Maar was Duitsland wel echt zo afwijkend van de andere landen?⁵⁴ Ook in Frankrijk werden heel wat, zo niet het meest, oorlogsmonumenten opgericht.⁵⁵ De Fransen zouden vooral aandacht hebben willen geven aan de gesneuvelden zonder individuele graven. Om te vermijden dat de herinnering zou vervagen, werden de namen van de overledenen nauwgezet in de monumenten gegraveerd. Die vele onbekende namen zijn een representatie van het verlies

53 R. SHARPLEY en P. STONE, *The Darker Side of Travel*, p. 148-151.

54 R. KOSHAR, 'Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth Century Germany', in: J.R. GILLIS (red.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, 1994, p. 215-218.

55 A. BOSCH, *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen, 1997, p. 39.

dat Frankrijk geleden heeft en tegelijkertijd een aanspraak op een plek in de geschiedenis.⁵⁶

Duitsland was na de Eerste Wereldoorlog niet in staat om de Duitse sites in België en Frankrijk te bewaren. Het werd niet toegelaten, in het verlengde van het Verdrag van Versailles, door de geallieerden en er waren ook geen middelen na de oorlogsnederlaag en de daaropvolgende economische depressie. In 1933, met de opkomst van het naziregime wijzigde dit volkomen: er was weer nieuw geld dat kon aangewend worden voor restauratie en bewaring.⁵⁷ In de Belgische Westhoek hadden de Duitsers een zware nederlaag geleden en er waren maar weinig Duitse sites overgebleven. Welke Britse sites konden ze niet negeren en werden opgenomen in hun reisgidsen? Zijn het overduidelijk de slagvelden waarin zij het meest betrokken waren die in de *spotlight* werden gezet, of ging hun aandacht toch naar andere zaken uit?

Naast het systeem om de *most stellar attractions* te waarderen met één of twee sterren⁵⁸, was er in de reisgidsen nog een manier om aan te geven wat als belangrijk geacht werd en wat als minder belangrijk. Vooral in de gidsen van Baedeker en Hachette werd er regelmatig gewisseld in de grootte van lettertype,⁵⁹ werden belangrijke plaatsen in het vet of zelfs in een ander lettertype gedrukt, of nog in cursief geplaatst. Daarnaast wijst natuurlijk ook het aantal toegekende pagina's of regels op het belang dat men hechtte aan een bepaalde locatie.

Uit een vergelijking van de reisgidsen komt overduidelijk naar voor dat Ieper de meeste aandacht kreeg. Het was tijdens de oorlog een knooppunt geweest, vlak naast het front in het midden van Englands Ieperboog, *the Ypres Salient*, en het had vier jaar

56 D.J. SHERMAN, 'Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I', in: J.R. GILLIS (red.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, p. 189, 207.

57 R. KOSHAR, 'Building Pasts', p. 223.

58 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 331.

59 R. KOSHAR, *German Travel Cultures*, p. 36.

lang ononderbroken in de vuurlinie gelegen.⁶⁰ Hierdoor had de stad vooral voor de Britten een speciale waarde gekregen. Men zou dan ook verwachten dat, zeker in de reisgidsen van Cook, Ieper in verhouding tot andere steden een opvallende plaats zou innemen. Toch is dit niet echt meer dan in de andere gidsen: *The Traveller's handbook to Belgium* besteedt drie pagina's aan Ieper⁶¹, maar ook de gidsen van Grieben en Hachette bieden evenveel⁶². Merkwaardig is wel dat de Baedeker-gidsen de meeste fascinatie vertonen voor de stad; niet alleen is er een zeer uitvoerige beschrijving, maar ook alle mogelijke bezienswaardigheden lijken vermeld.⁶³ De Engelstalige uitgave is echter nog een pagina uitvoeriger dan de Duitse. De gidsen hebben ongeveer allemaal even veel interesse in de algemene bezienswaardigheden: de Grote Markt, de vlees- en lakenhallen, de Sint-Maartenskerk en het Bellegodshuis.

Voor de oorlogsmonumenten en begraafplaatsen zijn er wel verschillen. De Duitse *Baedeker* wijdt niet lang uit over de iets minder bekende Engelse monumenten of gedenkplaatsen; de Britse uitgave daarentegen gaat hier wel dieper op in en neemt zelfs Ierse gedenktekens, zoals het *Celtic Cross* ter ere van de Ierse 16de divisie, op.

Er is niet enkel informatie toegevoegd in de Britse uitgave, maar sommige monumenten en begraafplaatsen zijn ook weggelaten, zoals het monument voor de Franse piloot Georges Guynemer, die met zijn vliegtuig in 1917 spoorloos verdwenen was tijdens een missie rond Langemark en in Frankrijk beschouwd wordt als een nationale held. Ook het aandeel van de Duitse begraafplaatsen is tot het uiterste minimum beperkt: er wordt enkel verwezen

60 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 235.

61 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 17-21; LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 44-48.

62 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 119-122; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 194-197.

63 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 234-238.

naar het bestaan van Duitse begraafplaatsen rond Ieper en naar hun uitzicht.⁶⁴

Naast Ieper werd ook de regio rond de stad behandeld, waar vele oorlogsherinneringen aan verbonden zijn.⁶⁵ Vóór de oorlog waren het dorpen onbekend in het toeristisch landschap omdat ze weinig intrinsieke aantrekkingskracht hadden. Lloyd beschouwt ze in dit verband als *imaginary landscapes*. Het was niet de site zelf die de reiziger aantrok, maar de associatie met de gebeurtenissen uit het verleden.⁶⁶

Opnieuw bevat de Engelstalige *Baedeker* de meest uitgebreide uitleg, zoals bijvoorbeeld in verband met de *Lone Tree Crater*, de grootste krater ontstaan door bombardementen in de Westhoek. Enkele jaren na de oorlog was de krater veranderd in een klein meer, dat werd omgedoopt tot oorlogsmonument en door de Engelsen tot *Pool of Peace* werd uitgeroepen.⁶⁷

De uitgeverij Grieben had weinig voeling met de streek en slechts in kleine letters is de omgeving rond Ieper beschreven: “Da Ypern im Mittelpunkt der Kämpfe in Flandern lag, ist jeder einzelne Ort der Umgebung mit Kriegserinnerungen gesättigt”; verder wijst de *Grieben* enkel nog op de aanwezigheid van Duitse, Belgische, Engelse en Franse begraafplaatsen zonder er de precieze locaties bij te vermelden.⁶⁸

In de *Michelin* en de *Hachette* zijn de bekendste sites opgenomen: het Ypres Salient War Museum, Hill 60 en 62, en Tyne Cot.⁶⁹

De reisgidsen van Cook bevatten, tegen de logische verwachtingen in, eerder weinig informatie. In de inleiding van de gids uit 1924 wordt aangestipt dat een afgedrukt sterretje bij een dorps-

64 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 50-54, 56.

65 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg: Handbuch für Reisende*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 236.

66 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 112, 122.

67 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 56.

68 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 196.

69 ANTWERPEN, EHC: S.N., *Belgique, Luxembourg, Pays Rhénane, Sud de la Hollande, Clermont-Ferrand*, Michelin, 1930, p. 412-415 en E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 120-122.

of stadsnaam erop wijst dat er een militaire begraafplaats is.⁷⁰ Het lijstje van dorpen rond Ieper is op die manier wel heel snel afgehandeld. In 1929 werd dit systeem afgeschaft en is de uitleg wat uitgebreider, maar helemaal nog niet zoals in de Duitse of Engelstalige *Baedeker*.⁷¹

Dat de gidsen na 1930 meer uitleg opnamen over de streek rond Ieper, de voormalige *The Ypres Salient*, hangt samen met het feit dat de monumenten en begraafplaatsen er stilaan een vaste plek in het landschap hadden gekregen. Lloyd meent dat dit *imaginary landscape* van het westelijk front, met sites die zoveel toeristen aantrokken, door de tijd heen veranderingen doormaakte, vooral dan in Frankrijk.

De eerste jaren na de oorlog lag de focus op de sites van dood en destructie; deze trokken reizigers aan die uit waren op spanning en het ervaren van de oorlogshorror. Terzelfder tijd herinnerden deze sites ook aan het lijden van Frankrijk en de schanddaden van Duitsland. Maar het landschap in Noord-Frankrijk en België wijzigde door de terugkeer van de streekbewoners, die hun huizen kwamen heropbouwen. Na verloop van jaren was er op sommige plaatsen nog maar weinig te zien van de oorlogsverwoestingen. In die tweede fase van de reconstructie verschoof het zwaartepunt van de aandacht voor de paar overblijvende slagvelden naar de begraafplaatsen en herdenkingstekens. Lloyd ziet bij deze verschuiving een diepere appreciatie ontstaan voor de heldenmoed en de opofferingen van de soldaten. Natuurlijk lag onmiddellijk na de krijgsverrichtingen alles er nog bij als een *Trümmerhaufen* en men kon zich toen enkel concentreren op de horror van de oorlog en de verwoestingen. Maar toch lijkt de overgang naar die tweede fase een verschuiving in perceptie mee te brengen: de geschiedenis van lijden bleek te zijn vervangen door een geschiedenis van hoop en heropbouw.

70 LEUVEN, KUL: S.N., *The Traveller's handbook for Belgium and the Ardennes*, Londen, Cook, 1924, p. 47-48.

71 ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 21-22 en K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 53-56; ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 236-239.

Ook in de meeste reisgidsen is deze overgang vast te stellen. Aanvankelijk werden het oorlogsverloop en de krijgshandelingen minutieus geschetst; enkele jaren later heroriënteerden de gidsen zich op de toekomst: op de heropgebouwde monumenten, de afgewerkte begraafplaatsen en de vele nieuwe herdenkingstekens. De Britse begraafplaatsen werden uniform ontworpen, ongeacht rang of stand: "Each cemetery has long rows of white headstones, seperated by flower beds and strips of close-cropped grass"⁷². De Duitse begraafplaatsen zijn eveneens gekenmerkt door een uniformiteit: elk graf is gemarkeerd met een simpel houten kruis.⁷³ Op deze manier representeerden deze begraafplaatsen de eenheid van de natie. Als hoogtepunt in de verering van de heldenmoed en opoffering van de (dan wel Britse) soldaten werd vanaf 1928 elke avond bij de Menenpoort de *Last Post* gespeeld. Dit was, en is ook nu nog steeds, voor velen het hoogtepunt van een bezoek aan de Westhoek.

De verschillende dodensteden, gedenktekens en *memorabilia* waren bedoeld om te verwijzen naar de offers van tijdens de oorlog, die ervoor hadden gezorgd dat de overblijvende bevolking een kans had gekregen op een beter leven. Ze moesten de herinnering aan de oorlog levendig houden in de hoop dat zoiets gruwelijks nooit meer zou kunnen plaatsvinden.⁷⁴ Die bedoelingen werden niet ingelost en mislukten door de opkomst van een nationalisme dat zich als een ziekte doorheen Europa verspreidde.⁷⁵

Ook in de reisgidsen dook dit nationalisme onmiskenbaar op. In de Britse en Franse gidsen worden Duitse begraafplaatsen zoveel mogelijk genegeerd. De gidsen van Cook namen Diksmuide, dat tijdens de oorlog werd verdedigd door de Franse infanterie en het Belgisch leger, en volledig verwoest was door Duitse bombardementen, en ook Veurne niet op in hun pagina's. Ze concentreerden zich liever op de sites waar de Britten in betrokken waren geweest,

72 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114, 118, 122-124.

73 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 53.

74 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114, 122-124, 127.

75 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 24-25.

Voorzijde van de gedenkkaart uitgedeeld aan de aanwezigen bij de 'Last Post'-plechtigheid onder de Menenpoort te Ieper, 1935 of 1936 (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 63387).

wat volgens Lloyd typisch is voor de Engelse toeristische cultuur.⁷⁶ Zeebrugge bijvoorbeeld en het incident met de *Vindictive* zijn wel manifest beschreven.⁷⁷

Die openlijke uitingen van nationaal sentiment gingen verder dan het selecteren van bepaalde sites boven andere. Er werden over en weer verwijten geformuleerd en de gidsen lijken allemaal eigen ideeën te hebben gehad over het juiste verloop van de oorlog.

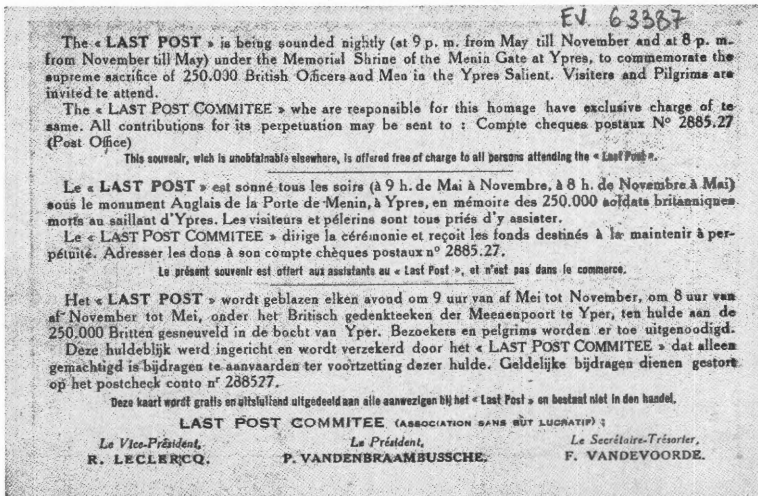
ANOTHER WAY OF SEEING THINGS

De Eerste Wereldoorlog was een nationalistische oorlog bij uitstek. Het Franse revanchisme en het gebruik van propaganda

⁷⁶ D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 100.

⁷⁷ ANTWERPEN, EHC: R. ELSTON, *The Traveller's Handbook to Belgium*, Londen, Simpkin/Marshall, 1929, p. 2, 13.

De *Vindictive* was een oorlogsschip van de *Royal Navy* dat op 9 mei 1918 tot zinken werd gebracht in de haven van Zeebrugge. De actie werd ondernomen door de *Royal Navy* zelf om de haventoeegang te blokkeren voor de Duitsers, zodat deze zouden moeten opereren vanuit meer afgelegen havens. De gezonken *Vindictive* blokkeerde echter slechts een gedeelte van de haventoeegang. De missie had met andere woorden gefaald. Toch wordt deze actie in Groot-Brittannië herinnerd als een heldendaad die zeer dichtbij het succes kwam.

Achterzijde van de gedenkkaart uitgedeeld aan de aanwezigen bij de 'Last Post'-plechtigheid onder de Menenpoort te Ieper, 1935 of 1936 (SINT-ANDRIES, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, BE PAWV A/Fotoverzameling/F.V. 63387).

droegen daar sterk toe bij. Niet alleen in Duitsland maar ook in Engeland, Frankrijk, Italië en andere landen kende het nationalisme een bloeiperiode.⁷⁸ Na de Eerste Wereldoorlog raakte het klassiek nationalisme volgens Bosch in diskrediet en verdween wat naar de achtergrond terwijl internationale verzoening hoog op de agenda's kwam te staan.⁷⁹

Deze stellingen staan wel in schril contrast met wat te lezen is in de reisgidsen. In 1919 en 1920 gaf Michelin twee gidsen uit volledig gewijd aan de Westhoek: "Michelin published a massive and detailed multi-volume guide to the battlefields that is as informative as it is moving and filled with anti-German sentiment".⁸⁰ Op één pagina haalde de auteur van de reisgids niet minder dan tien keer het woord "vijand" aan.⁸¹ In de gids van Hachette uitgegeven in 1920 werd de haat tegenover de Duitsers nog scherper gesteld: "Mais ces violences inutiles n'eurent pour effet que de fair hair les

78 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 31.

79 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 42.

80 R. KOSHAR, "What ought to be seen", p. 334.

81 ANTWERPEN, EHC, S.N., *L'Yser et la côte Belge*, Clermont-Ferrand, Michelin, 1920, p. 10.

Allemands qui se heurtèrent désormais partout à l'attitude fière et méprisante de la population belge."⁸² *Le Guide Bleu* uit 1935 ging in dezelfde richting mee.⁸³ In de reisgidsen van Cook was er veel minder nadruk op het 'barbaarse geweld' van Duitsland.

Dit onderscheid strookt met Lloyds stelling, gebaseerd op de Baedeker reisgidsen voor de Noord-Franse slagvelden, over de van elkaar afwijkende Belgisch/Franse en Engelse oorlogsherinneringen. In de Engelstalige en Duitse versies is vermeld dat er in de steden Aarschot en Dinant honderden inwoners werden neergeschoten door de Duitsers als reactie op civiele sluipschutters. In de Franse versie is het gedeelte over de vrijeschutters achterwege gelaten. De inwoners van Aarschot en Dinant trokken naar de rechtbank om deze laatste, volgens hen, misrepresentatie van de feiten recht te zetten. Ze vonden dat de reisgidsen moesten vermelden dat de Duitse actie een niet geprovoceerde gruweldaad was.⁸⁴

Voorals Frankrijk wilde Duitsland zo goed mogelijk onder controle houden en de Duitsers voelden zich zwaar vernederd door de nederlagen tegen de Franse legers. De Franse bezetting van Duitsland en de aansluitende bevrijdingsoorlogen werden in de nationale herinnering in leven gehouden en vormden de basis voor de Duitse nationalistische eisen.⁸⁵ Er werden tijdens het interbellum allerlei initiatieven genomen om de relaties tussen Duitsland en Frankrijk te stabiliseren, die uiteindelijk allemaal tot niets leidden.⁸⁶ Groot-Brittannië stelde zich minder vijandelijk op: het concentreerde zich vooral op de *dominions* en de koloniën, en wenste Duitsland niet geheel en al klein te krijgen. Het zag

82 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: M. MONMARCHÉ, *Belgique*, Parijs, Hachette, 1920, p. XXVII.

83 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118-119.

84 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 119.

85 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 28-29.

86 Tot deze initiatieven hoorden onder andere de Volkenbond (1919), een supranationale organisatie opgericht met de intentie het ontstaan van nieuwe conflicten en oorlogen te voorkomen; een ander is het verdrag van Washington, waaronder het vlootverdrag van Washington (1922) viel met beperkingen op de grootte en de bewapening van de belangrijkste typen oorlogsschepen.

Duitsland als een belangrijke handelspartner en als een tegengewicht tegen Frankrijk.

Uiteindelijk wilde elk land de eigen positie binnen Europa en de wereld consolideren en versterken. Het nationalisme kende een bloeitijd tijdens het interbellum, wel werd het in bepaalde landen wat getemperd om de vrede te vrijwaren en oorlog te vermijden. Zo waren er onder meer de *Erfüllungspolitik* van Stresemann (1923-1929),⁸⁷ het verzoenende Verdrag van Locarno (1925)⁸⁸ en – als laatste middel – de *Appeasement* politiek⁸⁹. Maar de besluiten van Versailles hadden voor zoveel conflictstof gezorgd dat er van toenaadering nauwelijks sprake kon zijn. Duitsland was niet alleen verneerd door de oorlog maar moest daarenboven vaststellen dat grote groepen Duitsers onder buitenlands (Frans) bestuur leefden.⁹⁰ Zelfs in de Duitse toeristische gidsen is vast te stellen dat men zich niet wilde verontschuldigen voor de oorlogsdaden: “Ici fut arrêté l’envahisseur 1918”, ähnliche Steine sollen errichtet werden entlang der äußersten Linie, welche die deutschen Truppen bei ihrem Vormarsch in den Jahren 1914/1918 erreicht haben⁹¹. Hoe de *Grieken* een omslag maakte van ‘hier werd de indringer een halt toegeroepen’ naar ‘het was tot zo ver dat de Duitse troepen hun opmars hebben kunnen maken’ is veelzeggend. Ook in de historische inleiding van de gids wordt de oorlogsverklaring aan België goedgepraat: er zou tot tweemaal toe vriendelijk gevraagd zijn of de Belgische grens kon overgestoken worden, wat tot twee keer toe geweigerd werd en wat tot gevolg had dat hierdoor “würde man gezwungen (sein), Belgien als Feind zu betrachten”⁹².

87 *Erfüllungspolitik* of *fulfilment politics*: Duitsland zou proberen te voldoen aan de eisen van Versailles in de hoop dat wanneer de geallieerden inzagen dat dit gedaan was te mislukken, het verdrag zou aangepast worden..

88 Verdrag van Locarno: de landsgrenzen die waren ontstaan door het Verdrag van Versailles werden erkend door Duitsland, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië, Polen en Tsjecho-Slowakije en de toetreding van Duitsland tot de Volkenbond werd voorbereid.

89 *Appeasement* politiek: het maken van politieke of materiële concessies tegenover een vijandelijke grootmacht om een dreigend conflict alsnog te vermijden.

90 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 42-44, 233, 251.

91 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieken, 1928, p. 192.

92 LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieken, 1928, p. 28-29.

Alhoewel de *Baedekers* heel wat objectiever zijn dan *Grieben*, kunnen er ook in de verschillende taalversies merkwaardige afwijkingen gevonden worden. Van 22 tot 29 oktober 1914 vonden er bijzonder bloedige gevechten plaats, die ook niets opleverden langs de lijn Bikschote-Langemark-Zonnebeke. De reisgidsen van *Grieben* en van *Baedeker* zagen hier Duitse 'krijgsvrijwilligers' die onder gezang van Duitse liederen de dood instormden.⁹³ Er klinkt een zekere Duitse trots uit de tekst voor het offer dat deze dappere, zingende soldaten hadden gebracht voor het vaderland. In de Engelstalige uitgave is de passus met de vrijwilligers verdwenen en is er plots sprake van een Duitse gasaanval.⁹⁴ In de Duitse *Baedeker* zijn wel de monumenten vermeld die werden opgericht om de slachtoffers van de gasaanval te herdenken, maar in de chronologische uiteenzetting van de veldslagen is er dan weer niets over aangehaald. Bij *Grieben* is hierover niets opgenomen. Aan geallieerde zijde leverde de opening van de sluizen bij Nieuwpoort afwijkende visies op. In de reisgidsen van *Grieben* en in de Duitstalige en Engelstalige versies van *Baedeker* wordt dit gebeuren vermeld bij de geschiedenis over de slag bij Ieper.⁹⁵ De andere Britse en Franse gidsen laten dit verhaal achterwege.

Volgens Assmann is deze soort van selecties van gebeurtenissen van belang bij de constructie van een nationale identiteit. Enkel de sites uit het verleden die een positief zelfbeeld versterken, worden opgenomen bij het cultureel patrimonium en in het nationale geheugen. Voor een naar hegemonie strevende natie is het gemakkelijker zich de overwinningen te blijven herinneren dan de verliezen. Bij de verwerking van beiden nestelt de natie zich dan ofwel in de rol van trotse winnaar of in die van slachtoffer. Welke rol er wordt gekozen kan ook worden ingegeven door de

93 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 190.

94 ANTWERPEN, EHC: K. BAEDEKER, *Belgium and Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1931, p. 54.

95 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237; LEUVEN, KUL: S.N., *Belgien und Luxemburg*, Berlijn, Grieben, 1928, p. 190.

wijze waarin het land optrad tijdens de oorlog: als aanvaller of als aangevallene.⁹⁶

In de reisgidsen blijken zowel de geallieerden als hun Duitse tegenstanders zich tegelijkertijd te nestelen in een slachtofferpositie als in de positie van winnaar. Dit staat dus in contrast met de stelling van Burke die beweert dat de geschiedenis zou worden vergeten door de overwinnaars.⁹⁷ Zo is er niets terug te vinden in de Duitse reisgidsen over *La victoire de Messines* (juni 1917) die een belangrijke doorbraak meebracht voor de geallieerden⁹⁸, maar wel over Diksmuide dat na een zware strijd in het najaar van 1914 door de Duitse legers veroverd werd.⁹⁹ In de Franse gidsen werd er enkel gesproken over de evacuatie van Diksmuide op 10 november van dat jaar.¹⁰⁰

BESLUIT

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog begon de Belgische Westhoek een prominente plaats in te nemen in de toeristische gidsen of reisgidsen. Lloyd zag hierbij twee fasen. Tijdens een eerste fase, onmiddellijk na de krijgshandelingen, leggen de gidsen de nadruk op de verwoestingen, het lijden en de oorlogsgruwel waarvan de schuld bij het Duitse volk gelegd werd.¹⁰¹ Bosch meent dat onmiddellijk na de oorlog het felle nationalisme even zou gaan liggen zijn om plaats te maken voor internationale verzoening. Die verzoenende taal is niet terug te vinden in de reisgidsen: de *Michelin* en de *Hachette* fulmineren hevig tegen Duitsland en wijzen op het drama dat zich heeft voltrokken in de Westhoek. De Fransen zijn echter sterk nationalistisch ingesteld en leven al zeer lang op gespannen voet met Duitsland;¹⁰² bovendien was de Duitse aanval tegen hen gericht. De

96 A. ASSMANN, 'Four Formats of Memory', p. 25-28.

97 P. BURKE, 'History as Social Memory', p. 106.

98 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118.

99 ANTWERPEN, UA, SC-HSW: K. BAEDEKER, *Belgien und Luxemburg*, Leipzig, Baedeker, 1930, p. 237.

100 ANTWERPEN, EHC: E.L. TILLION, *Belgique et Luxembourg*, Parijs, Hachette, 1935, p. 118.

101 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114.

102 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 28-29, 42.

Britse gidsen zijn rustiger in hun relaas over het oorlogsdrama in de Westhoek. Zij concentreren zich op de plaatsen waar het Britse leger actief was.¹⁰³ Groot-Brittannië had op dat ogenblik ook andere belangen: namelijk het behoud van de kolonies en *dominions*, en het behoud van Duitsland als belangrijke handelspartner en tegengewicht ten opzichte van Frankrijk.¹⁰⁴

In de Duitse reisgidsen wordt er veel minder gewezen op de gruwelen van de oorlog. Wel geven zij aan dat Diksmuide, Ieper en andere plaatsen volledig verwoest werden en dat er hevige gevechten hadden plaatsgevonden langs de gehele linie, maar zij beperken zich in het gebruik van negatieve adjectieven.

Hoe *dark* het toerisme dus was, hing af vanuit welk perspectief het werd beleefd. Niet oorlogswinst of oorlogsverlies waren daarbij bepalend, maar wel het kamp waartoe men behoorde: tot het kamp van de aanvallers of dat van de aangevallenen. De Franse reisgidsen creëerden dan ook veruit het 'donkerste' toerisme.

Naarmate de jaren vorderden, heroriënteerden de gidsen zich op een boodschap van hoop en herstel. Hoewel het drama duidelijk nog niet vergeten was, was de horror al heel wat verder te zoeken. Dit bracht volgens Lloyd ook met zich mee dat de Duitse gruweldaden samen met het verdwijnen van de puinhoop mee vervaagden.¹⁰⁵

Ondanks het ontstaan van hoop op nationaal herstel bleven de anti-Duitse sentimenten toch even sterk of zelfs sterker doorleven. Langs Duitse kant ging het van kwaad naar erger: in 1933 kwam het naziregime aan de macht dat Europa regelrecht naar een Tweede Wereldoorlog zou leiden.

103 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 100.

104 A. BOSCH, *Veranderende grenzen*, p. 44-45, 233.

105 D.W. LLOYD, *Battlefield Tourism*, p. 114.